

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ПОЕЗІЯ XVII–XVIII СТ. ЯК ФЕНОМЕН «КОЗАЦЬКОГО БАРОКО»

Українську барокову історичну поезію розглянуто з феноменологічного погляду, як відображення художньої свідомості козацької суспільної верстви. Як художній текст, феномен художньої свідомості, ця поезія підносить козацько-лицарські ідеали, утверджує демократичні настрої в козацькому середовищі, хоч і не позбавлена мілітарних настроїв, загалом не властивих українському козацтву.

Ключові слова: козацтво, «козацьке бароко», козацька свідомість, історична поезія, К. Сакович, І. Мазепа, П. Орлик.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історична поезія, що через низку суспільно-політичних обставин активно розвинулася на українських теренах у XVII–XVIII ст., не раз була предметом історико-літературних студій. Її вивчали такі авторитетні історики літератури, як В. Антонович та М. Драгоманов, М. Возняк, М. Грушевський, І. Франко та ін. До аналізу історичної гілки поезії ці вчені зазвичай підходили, спираючись на засади культурно-історичної школи, позитивістської за своєю природою. Перші спроби дати неупереджену оцінку цим творам як пам'яткам українського державотворчого мислення з'являються на рубежі XX–XXI ст. Новітні дослідження А. Макарова та В. Шевчука показали, що зразки історичної поезії козацького періоду можуть бути цікавими як явища літературного процесу відповідної епохи і з погляду історико-філологічного. Більше того, вони репрезентують зміст і форму мислення, притаманні періоду зрілого Бароко, яке зазвичай називають козацьким. Тому мета цієї статті – розглянути українську барокову історичну поезію із феноменологічного погляду, як відображення художньої свідомості козацької суспільної верстви, що була «носієм нового художнього смаку» [2, с. 131].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Зазвичай козацтво сприймається як озброєна військова маса, до творення якої причетні найрізноманітніші верстви українського народу (починаючи від чернецтва і закінчуючи селянством). Про козацтво як значну культурну силу (різнорідну за своєю соціальною природою) йдеться нечасто. Показовою в цьому плані є

думка М. Грушевського: «Мусимо пам'ятати, що в тодішній масі козаччини одчайдушні козаки Мамаї були тільки певною частиною, а переважну більшість складали елементи, настроєні культурно: і городянсько-хліборобська, і реміснича сільська і міщанська людність, прив'язана цілим серцем до того, що вважалося підвалинами культурного, національного життя. А на чолі козаччини стояли в значній частині люди, що були плоттю від плоті і від кості тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу. Були то люди з шляхетських і міщанських кругів українських, вихованці нових шкіл» [1, с. 91].

Під козацькою свідомістю розуміємо систему ідей та концептів, притаманних тому культурному середовищу, що сформувалося в українському суспільстві козацької доби та було носієм нового художнього смаку, означеного терміном «козацьке бароко». Втіленням основних рис цієї свідомості є величезний масив історичної поезії XVII–XVIII ст.

Передусім упадає в око відображений у цій поезії етнотип людини-козака. Це носій лицарських чеснот, готовий служити високій ідеї, ставати в оборону своєї віри та громади. У такому ідеалі відбилася трагічна українська історія XVII–XVIII ст. із їх безконечними війнами, смертями в ім'я віри і свободи.

Автори художніх історичних творів славлять козаків та їх полковників, воєначальників як справжніх героїв, захисників нації, готових мужньо «*Вітчизні... послужити*», «*за її свободу голову зложити*» [5, с. 603]. Поети не заперечують, що Річ Посполита – це та держава, яку захищають і за яку воюють князі та гетьмани з козаками, однак, окрім того, у віршах фігурують й інші поняття: «*отча сторона*», «*рідний край*», «*отчизна*», Україна. Отже, захищаючи кордони Речі Посполитої, князі та гетьмани зі своїм військом ставали і в оборону України (як рідного краю, отчої сторони). Через значну кількість віршів XVII–XVIII ст. проходить думка, що захист вітчизни – свята справа для козаків. Вона потребує від воїнів таких рис, як мужність, відданість справі, героїзм, непримиренність до ворогів.

Але чи таким беззаперечним був цей козацький панегіризм? Чи вдавалося авторам помічати руйнівний характер козацьких виступів? Чи всякі війни вони схвалюють? Одним із перших зважився показати запорізьких козаків руйнівною, деструктивною силою Симон Пекалід, придворний поет князів Острозьких. У латиномовній поемі «Про

Острозьку війну під П'яткою» (1600) козаки за їх виступ проти Острозьких названі «змовниками», а саме повстання показане як недостойне, негідне, небоже й деструктивне, адже воно запалило «свавілля свободної влади» [3, с. 291–334]. Автор поеми заперечує будь-які внутрішні, міжусобні війни, які спричиняють братовбивство на рідній землі.

Проти внутрішнього розбрату, міжусобиць, які завжди нищили Україну, особливо гостро виступають поети часів Руїни – Лазар Баранович, Іван Орновський, Олександр Бучинський-Яскольд.

Отже, козацтво – це соціальний стан зі специфічним комплексом чеснот. Йому властиві мужність, героїзм, самовідданість, почуття відповідальності, а водночас – руйнівний характер, що завдає шкоди власним національним інтересам.

Показово, що давня історична поезія доносить також еволюцію демократичних настроїв козацького середовища XVII–XVIII ст. Цей демократизм чи не найвиразніше втілюється в ідеї «золотої вольності», яку послідовно відстоює К. Сакович у «Віршах на жалісний погреб Петра Конашевича Сагайдачного» (1622). Причому поет висуває вимогу прав і свободи для всіх, хто захищає вітчизну і короля, – тобто для всього запорізького війська. Водночас К. Сакович переконливо наголошує на демократичності стосунків між гетьманом і військом, бо *«не особою гетьман, а військом є слашний»* [5, с. 605].

З часом бачимо, як демократичні настрої змінюються монархічними. У «Літописі Самійла Величка» збереглися анонімні вірші, в яких ідеться про падіння гетьмана Івана Самойловича, – *«Ой, Іване, поповичу-гетьмане»* [5, с. 522–524]. На думку А. Макарова, їх автор (хтось із «наближених спідручних» гетьмана) дивиться на цю подію очима козацької демократії і вважає, що Самойлович накликав на себе біду тим, що знехтував козацькою радою [2, с. 132]. Гетьман намагався правити одноосібно (*«цілодушно став гетьманувати»*), *«давню вольність війська став ламати»*, вважаючи, що його влада не від народу, а від Бога (*«Бо мислив, начебто зійшов із неба»*). Він переслідував свободу слова (*«Всі бесіди прирівнював ко змові»*), *«всіх хотів тримати / В страху своїм, жорстоко налягати»*, тобто діяв як самодержець. Імовірно, що Самойлович прагнув також до впровадження спадкової влади: *«Хотів нащадкам звичай той віддати. / Ти давню вольність війська став ламати / І гідності всіх станів зневажати. / У пиху впавши, став коверзувати: / Свій рід іздавна славно*

вивишати. / Забув: тебе з любові ми обрали / І старшим собі паном забажали» [5, с. 523].

Цей текст свідчить про те, що «козацтво усвідомлювало-таки небезпеку переродження вищої військової влади у владу монархічну й боролось з такою тенденцією. Але своєчасно зупинити цей процес у козацької демократії не було ані сил, ані можливостей» [2, с. 133].

Іван Мазепа, наступник Івана Самойловича, свідомо пішов шляхом свого попередника. Новий гетьман діяв «як переконаний ідеолог української монархії й активно включився до боротьби з ідеями козацької демократії, яку вважав застарілою» [2, с. 133]. Його перу належить вірш «Всі покою щире прагнуть», який перегукується з попереднім твором [5, с. 68–69]. Пояснюючи свої погляди на владу, Мазепа наголошує, що всі біди України – через козацьку вольність: вона породжує незгоди («*през незгоду всі пропали, себе самі звоєвали*»), боротьбу за владу, а це дає можливість чужинцям панувати в Україні. Єдиний вихід – у концентрації всієї влади в одних руках: «*Ей, братища, пора знати, / Що не всім нам панувати, / Не всім дано всеє знати / І річами керувати...*» [5, с. 68]. Автор наводить докази на користь такої системи правління: корабель уміло веде один стерничий, бджолиним роєм керує одна матка.

Як бачимо, «козацтво втягнуло українську культуру в діалог авторитарних і демократичних сил і таким чином наблизило її діячів до осягнення суті боротьби, що точилася у надрах самої нації» [2, с. 134]. І все ж таки, як зазначає А. Макаров, «козацький рух в цілому був стихійно демократичним» [2, с. 134], а це породжувало ворожість до всього панського, аристократичного, пошану до всього самобутнього-народного (зокрема й до народної мови). Це мало велике значення для розвитку художньої творчості на народній основі, продовження давніх культурних традицій.

Такими були позитивні наслідки впливу «козацького бароко» на українську культуру. Проте якщо підходити до цього питання з об'єктивних позицій, то вимальовується ще одна грань, що складає феномен цього культурного явища. Йдеться про т. зв. «мілітаризацію художнього мислення» (вислів А. Макарова) [2, с. 135]. Багатолітнє існування України, по суті, у стані безперервних воєнних змагань спричинилося до того, що військова тематика міцно закріпилася в художній свідомості творців мистецтва й літератури. Звідси – такі поширені в художніх творах мотиви захоплення збройною боротьбою,

культ сили, бойових подвигів і т. п. «Як здається мені, – наголошує А. Макаров, – мілітаризація художнього мислення на Україні в XVII столітті була явищем цілком закономірним, бо відображала реальність життя українського суспільства, яке нагадувало тоді один великий військовий табір. Крім того, слід зважати й на ту величезну роль, яку відіграло саме козацтво у тодішньому його культурному житті» [2, с. 135]. Не дивно, отож, що в літературі барокової доби відображено всі помітні походи та битви козаків. Козацькі подвиги пропагують думи, історичні пісні, плачі («ляменти»), панегірики, декламації, діалоги тощо. Описи воєн, походів, битв знаходимо в поемі «Про Острозьку війну під П'яткою» Симона Пекаліда (1600), у творі «Україна, татарами терзана» М. Пашковського (1608), поемі «Чигирин» О. Бучинського-Яскольда (1678), анонімному «Короткому описі Сіркових діянь» (друга половина XVII ст.), у діалозі «Розмова Великоросії з Малоросією» С. Дівовича (1762) та ін. У цих творах важливе розуміння самої суті такої боротьби, її причин і наслідків для України. Якщо поети XVII ст. розрізняють справедливі й несправедливі війни, прославляючи перші та осуджуючи другі, то деякі митці «часів Мазепи» пропагують війни заради воєн. Це видно на прикладі віршів Стефана Яворського, Петра Терлецького, Пилипа Орлика, в яких ідеться про участь українських козацьких полків у завойовницьких походах російсько-українського війська. «І варто сказати, – зауважує А. Макаров, – що ті війни мали принципово новий для українців характер, бо йшлося не лише про оборонні і справедливі за своєю суттю військові операції, а й про втягування козацтва в глобальні плани російського імперіалізму, спрямовані на загарбання чужих земель...» [2, с. 136].

Так, у панегіричних поемах П. Орлика «Алцід російський» і «Гіппомен сарматський» уперше в історичній українській поезії йдеться про участь українських козаків у поході російсько-української армії на Дарданелли. Вирішальна роль у ньому належала «Алциду російському». Підкреслено його завойовницькі наміри та войовничість. Ідеться тут про радість перших блискучих перемог над могутнім османським загарбником. Малюється ілюзія непереможності російсько-української зброї. Звучить переконання, що перемога неминуче досягається ціною крові й жертв. Що більше їх – то більше слави. Лицарська поезія П. Орлика пересичена цими образами слави, перемоги, кривавої зброї, воїна-переможця [4, с. 664–770].

Такі мотиви у творчості українських поетів XVII–XVIII ст. – явище непоодиноке. Як наголошує А. Макаров, «“марсіалізм” панував в українській культурі досить довго. І це пояснюється не якоюсь виключною войовничістю, закладеною в український національний характер, а самими обставинами життя народу, що протягом майже двох століть не давали чоловічому населенню України розслабитись, відпочити від війни, як слід відчутти смак мирної праці, заспокоїтись і охолонути від кривавих пристрастей» [2, с. 136].

Проте вже у 20-х роках XVIII ст. спостерігається «процес своєрідної ліберизації українського життя» [2, с. 137]. На зміну войовничо-рицарському пафосу приходять роздуми над дійсністю, розчарування і прозріння, що простежуються у віршах козацького поета Захара Дзюбаревича, отця Івана з Умані, Семена Дівовича та ін. Історичні твори цього часу переконують у тому, що «козацтво ніби втрачає смак до Марсових подвигів, непереможних фанфар...» [2, с. 137]. Поети усвідомлюють безглуздість завойовницьких воєн, співчують полеглим, не приховують свого суму. Така зміна в настроях стимулювала спад войовничості української історичної поезії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, бачимо, що в інтерпретації українських авторів козацтво постає як феномен суспільного й культурного життя доби Бароко. Особливості змалювання та характер оцінок цього явища залежать від історичних реалій, суспільних поглядів, авторських позицій і т. д. Українська історична поезія як художній текст, феномен художньої свідомості підносить козацько-лицарські ідеали, утверджує демократичні настрої в козацькому середовищі, хоч і не позбавлена мілітарних настроїв, загалом не властивих українському козацтву. Своєю схильністю до універсального мислення, динамізмом, контрастністю, підвищеною емоційністю вона репрезентує барокові риси в межах козацької культури.

Джерела та література

1. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. Грушевський // Жовтень. – 1989. – № 4. – С. 90–94.
2. Макаров А. Козацтво і барокко. Спроба культурологічної публіцистики / А. Макаров // Дзвін. – 1991. – № 5. – С. 30–138.
3. Слово многоцінне : хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). У 4 кн. Кн. 1 / упоряд. : В. Шевчук, В. Яременко. – К. : Аконт, 2006. – 800 с.

4. Слово многоцінне : хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). У 4 кн. Кн. 2 / упоряд. : В. Шевчук, В. Яременко. – К. : Аконіт, 2006. – 800 с.
5. Слово многоцінне : хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). У 4 кн. Кн. 3 / упоряд. : В. Шевчук, В. Яременко. – К. : Аконіт, 2006. – 800 с.

Семенюк Лариса. Украинская историческая поэзия XVII–XVIII вв. как феномен «казацкого барокко». В статье рассмотрена украинская барокковая историческая поэзия с феноменологической стороны, как отражение художественного сознания казацкого общественного слоя, что был носителем «нового художественного вкуса». В интерпретации украинских авторов казачество выступает как феномен общественной и культурной жизни эпохи Барокко. Этнотип человека-казака, представленный в текстах древней исторической поэзии, – это носитель рыцарских добродетелей, готовый служить высокой идее, ставать на защиту своей веры и общины. Ему присуще чувство ответственности и в то же время – разрушительный характер, что наносит вред собственным национальным интересам. Украинская историческая поэзия как художественный текст, феномен художественного сознания возносит казацко-рыцарские идеалы, утверждает демократические настроения в казацкой среде, хоть и не лишена милитаристских настроений, в целом не присущих украинскому казачеству. Своей склонностью к универсальному мышлению, динамизмом, контрастностью, повышенной эмоциональностью она репрезентирует барокковые черты в пределах казацкой культуры.

Ключевые слова: казачество, «казацкое барокко», казацкое сознание, историческая поэзия, К. Сакович, И. Мазепа, Ф. Орлик.

Semeniuk Larysa. Ukrainian Historical Poetry of 17–18th Centuries as the Phenomenon of “Cossack Baroque”. Ukrainian baroque historical poetry with a phenomenological perspective is considered in this article as a reflection of artistic consciousness of Cossack social stratum. It was the “bearer of a new artistic taste.” In the interpretation of Ukrainian authors Cossacks appears as a phenomenon of social and cultural life of Baroque. The ethnotype of man-Cossack, which appears in historical texts of ancient poetry, is a bearer of knightly virtues. He is ready to serve high ideas and stands in defense of their faith and community. He has a peculiar sense of responsibility but at the same time he has a destructive character. It harms its national interests. Ukrainian historical poetry as the text of art, the phenomenon of artistic consciousness elevates Cossack chivalry ideals. It strengthens democratic sentiment in the Cossack environment, though it isn't devoid of military sentiments which are generally inappropriate for Ukrainian Cossacks. It represents Baroque features within the Cossack culture with its penchant for universal thinking, dynamism, contrast and high emotion.

Key words: Cossacks, “Cossack Baroque”, Cossack consciousness, historical poetry, K. Sakovych, I. Mazepa, P. Orlyk.